

Intervjuu üleriigilisest planeeringust ja seotud temaatikast.

Küsis Õu toimetuse, selgitusi jagas arhitekt Toomas Paaver.

◀ **Töötasid üleriigilise planeeringu „Eesti 2030+“ koostamisega aastatel 2009–2010. Vabariigi Valitsus kehtestas selle dokumendi 2012. aastal. Kas lõplik planeering on Sinu arvates hea?**

▶ Kehtestatud üleriigilise planeeringu põhimõtted on ideeliselt samad, milleni kolm aastat tagasi jõudime. See visioon kõlab lühidalt umbes nii: „Eesti kui mugavalt ühendatud kompaktsed asulate mitmekesine võrgustik, mille arendamisel peetakse ehitatava keskkonna kvaliteeti kõikjal tähtsaks, kultuuripärandist ja loodusest peetakse lugu, roheline võrgustik

toetab inimtegevust, veekogudele avaneetakse, riik ühendub muu maailmaga jne.“ Sellised suunad said laiapõhjaliselt läbi arutatud ning vaevalt et keegi väga vastu vaidleb. Üldise visiooniga jäin ise rahule ja ma arvan, et ka lõppdokument liigutab Eesti ruumi õiges suunas.

Üldisest mõttest edasi tuleb aga käia pikk tee. Ma ei saa lõpuni rahul olla „Eesti 2030+“ lõppdokumendi vormi ja rakendamise ebaselgusega. Sisupoolest õige tekst jääb vormiliselt niipalju laialivalguvaks, et riigiasutuse või kohaliku omavalitsuse ametnikul on seda raske üksikotsustes kasutada. Ka näiteks domineeriv mõiste „hajalinnastunud ruum“ ei kirjelda minu arvates hästi seda ruumi, mille poole me selle

dokumendiga tegelikult püüdleme. Nendes küsimustes me Siseministeeriumis ühisele meelele ei jõudnud ning läksime sõpradena lahku. Tulevikku silmas pidades ei saa ignoreerida ka tõsiasja, et kui riik ei suurenda hüppeliselt ruumilise arenguga süsteemselt töötavat meeskonda ega loo kesksel koordineerivat riigiasutust, siis jääb mistahes visioon vähemalt poolenisti riiulisse.

◀ **Kuidas viia üleriigiline planeering ametnikele lähemale, teha selgeks lõppeesmärk? Kas oleks tarvis eraldi rakendusdokumenti, kus on sammhaaval käigud lahti seletatud, nõ manuaali, kust ametnik saaks näpuga järke pidades otsuseid teha? Et need väikesed vahesammud viiks kõik lõppeesmärgile lähemale, mitte ei lammutaks veel viimaseidki potentsiaale.**

▶ Rakendusmehhanismi puudumine oli „Eesti 2010“ peamine puudus ning see jääb ka „Eesti 2030+“ juures küllaltki pealiskaudseks ega pole päris veenev. Kui vaatasin teiste riikide samalaadseid dokumente, jäi mulle kõige parema eeskujuna silma Sloveenia „Spatial Development Strategy of Slovenia“. Sloveenia on meile ka oma suuruse ja lähiajaloo poolest üks sarnasemaid riike. Selles töös olid kõik olulised ruumilise arengu suunad teemade ja punktide kaupa nii hästi esitatud, et iga ametnik võib tõesti näpuga järke ajada. Seepärast ma ei ole kuidagi nõus, et dokumendile oleks juurde vaja eraldi dokumenti esimese dokumendi mõistmiseks. Sama kehtib meie

seaduste, määruste või ka detailplaneeringute kohta. Dokumendid peavad ise arusaadavad olema. Samas ei saa isegi maailma parimad dokumendid ise tööd teha. 25.02.2011 Sirbis kirjeldasin rakendusmehhanismi peamist vastuolu järgmiselt ja ma näen ka praegust olukorda nii:

Paljude planeerijate hulgas näib valitsevat kujutluspilt, et üleriigilise planeeringu alusel tehakse riiklikud arengukavad ning hierarhilises järjestuses maakonna-, üld-, ja detailplaneeringud ning see justkui olekski piisav lahendus. Ma ei usu päriselt sellesse. Ruumilise planeerimise senine staatilis-hierarhiline süsteem ei sobitu tänapäeva dünaamilisse maailma. Kindlasti läheb maakonnaplaneeringutega aastaid, seejärel tehakse kaua üldplaneeringuid, igas omavalitsuses eri tempos. Sageli jõuab detailplaneering isegi sisulises mõttes vananeda, enne kui jõuab lõpule lohisev menetlusprotsess. Niisugusel viisil planeeringut ellu viies jõuaksid üleriigilise planeeringu põhimõtted tegelikku ehitustegevusse võib-olla alles sellesama 2030. aasta paiku. Paraku aga ei ole võimalik aega seisma panna, ruumiline areng leiab aset ka vahepealsel ajal. Seepärast arvan, et kiirelt muutuv maailmas vajame üleriigilisele planeeringule teistsugust rakendusmehhanismi. Elluviimise nimel tuleb tööle asuda kohe ja pidada iga üksikotsuse tegemisel silmas seatud eesmärgi. Seda kõigi tasandite planeeringute ja ehitusprojektide lahenduste, maatehingute, investeringute jaotuse ja muude otsuste puhul. Senisest paremini tuleb korraldada avaliku sektori asutuste jooksev töö ruumiliste üksikotsustega. Mõistlik

on jaotada ülesanded riigiasutuste vahel niiviisi, et iga üleriigilise planeeringu olulise eesmärgi elluviimine on mõne asutuse otsene ülesanne. Näiteks tervikliku ja seotud ühistranspordisüsteemi loomine ei ole praegu ühegi riigiasutuse kohustus. Aga kui keegi ei tööta jooksvalt eesmärgi nimel, siis see ei saagi teoks saada. Oleks hea, kui leiduks ka asutus, kes suudaks kogu ruumilist arengut üldiselt koordineerida, probleeme näha ja vajadusel reageerida. Praegune siseministeeriumi planeeringute osakond on selleks ilmselgelt liiga väike.

Rakendussüsteem peab eristama ka seda, kus ja millises mõttes on ruumiline areng riiklikult tähtis ja kuivõrd jääb kohalikuks küsimuseks. Näiteks Tallinna sadama-ala ja väikevalla põllulapi arengut ei tohi riigi poolt vaadata nii, et sealsed otsused on võrdväärselt kohaliku omavalitsuse pädevuses. Koostasin siseministeeriumis 2010. aastal ühe töö riigi üldiste huvide kohta, kuid kahjuks seda „Eesti 2030+“ lõppversiooni ei lisatud. Midagi sellist saaks teoreetiliselt võtta riigi edasise töö, sealhulgas riigiasutuste loomise või ümberorganiseerimise vajaduse lähtepunktiks. Sealt edasi tuleb töötada riigi huvidele selgema ruumilise väljenduse loomisega, kaardirakenduste, temaatiliste lahenduste, dünaamiliste planeerimissüsteemide, koostöö alustega. Kui need asjad on hästi tehtud, siis hakkavad institutsioonid loomulikult viisil jooksvalt ise tööle. Omavalitsuste üksikotsustesse ja ehitusprojektidesse on riigil, samuti teoreetiliselt riigiarhitektil, mõtet sekkuda üksnes niipalju, kui see seostub kuidagi riigi visiooniga või huvidega.

◀
Paljude ruumiotsuste (head ja halvad) taga, mis linnades ja mujal realiseeritakse, on ametnikud – nende otsustamisjulgus, maitse ja hari(d)tus. Palju on räägitud sellest, et omavalitsustel puudub suutlikkus, ametnikel vastav haridus, et ruumi puudutavaid otsuseid langetada. Kuidas saaks omavalitsusi aidata?

▶ Meil on sellised ametnikud nagu on – asjatundjaid ja visiooniga mõtlejaid võiks omavalitsustes rohkem olla, aga ka praegused ametnikud püüavad enamasti teha võimalikult head tööd. Mulle näitab viimaste aastate töö kodanikuühenduse esindajana tihti hoopis seda, et planeerimisvaldkonnas on omavalitsuse ametnikud pealesurutud menetlustest ning segasest õiguskeskkonnast liiga vaevatud. Sisulised küsimused võiksid lahenduda paremini, kui koostöö saaks toimuda vabamal viisil. Kuigi kehtiv planeerimisseadus oleks justkui loodud kogukonna osalemise jaoks, näitab kogemus, et see eesmärk töötab üksnes näiliselt, kulutades pigem aega ja avaliku sektori energiat. Kui kohalik omavalitsus ise ei soovi oma ruumiga töötada, julgeid visioone pakkuda, kodanikega koostööd teha või nende häält kuulata, siis ei aita ka bürokraatlikud reeglid.

Kui rääkida võimaliku uue riigiasutuse loomise eesmärgist, olgu sellel nimeks riigiarhitekti meeskond või midagi muud, siis selline asutus saaks kõige muu hulgas aidata omavalitsusi liigest planeerimisbürookraatiast

vabanemisel kas õigusloome kaudu või ka harimise ja nõuandmise kaudu.

◀
Kas ongi lõpuks tarvis hunnikut dokumente, kus on detailideni reguleeritud ruumi puudutavad otsused (teed linnukesed erinevatesse kastidesse ja vastavalt linnukeste arvule, teed mingi otsuse). Kas inimlik mõõde ruumi loomisel hakkab ära kaduma ja asenduma erinevate tabelitega?

▶ See on nii olnud juba pikka aega. Omavalitsused teevad praegu palju ülearust või dubleerivat tööd, paljuski sellel põhjusel, et riigi seadusi mõistetakse liiga järgalt ning kardetakse eksida. Täna-seks vaevab riiki ja omavalitsusi ka viimaste aastakümnete tohutu hulk kehtestatud planeeringuid, mida pole kerge kaotada. Need loovad ühtpidi ülemääraseid õigustatud ootusi, teistpidi piiravad paljusid omanikke ning mitmeid häid lahendusi ilma põhjusega. Vanade planeeringute õiguslik tähendus tuleb ümber vaadata, mõeldes tulevikule. See ei pruugi tähendada tühistamist, vaid ümbermõtestamist. Riigi ja omavalituste asjakohane rollijaotus ning jooksev eesmärgistatud tahtejuline töö võiks tuleviku õigusloomes asendada järgalt ja igikestvalt kivisse raiutud kehtestamisotuseid. See muudaks protsessid ladusamaks. Kahjuks justiitsministeeriumis toimuv planeerimis- ja ehitusõiguse kodifitseerimine, mis idee järgi on positiivne ettevõtmine, sellist olemuslikku muutust ei kavanda. Arvestades aga üldiseid poliitilisi suundi

õhukese riigi poole, võiks igasuguse loogika järgi olla riigil ju tahe vähendada omavalitsuste halduskoormust, see aga nõuaks värskemaid tuuli riigiasutustes.

◀
Üks olulisemaid teemasid on meie linnade ja mõistagi ka asulate avaliku ruumi kvaliteet. Eriti torkab see silma muidugi suuremates linnades, kus avalik ruum on tihtipeale lihtsalt see tükike, mis majadest-parklastest üle on jäänud. Ning kui muudele linnaruumi osadele kulutatakse hea meelega, siis avalik ruum jääb tihtipeale selleks, nagu ta peale ehitust jääb. Teine asi on see, et sageli lahendatakse avalik ruum odavaima projektiga konkursi korraldamata ja tulemuseks tekib midagi veel hoopis hullemat kui lihtsalt tühi (kuid säilinud potentsiaaliga) koht – halvasti, pealiskaudselt ja igas mõttes odav lahendus. Kas ja kuidas saaks avaliku ruumi kvaliteedi olulisust vastutajatele tõestada? Kuidas organiseerida linnade ehitamist selliselt, et avalik ruum ei oleks viimane, millele mõeldaks, vaid esimene?

▶ Minu ettekujutus üleriigilisest planeeringust oli selline, et avalik ruum võiks olla selle dokumendi keskne objekt. Erinevalt vaba ettevõtluse arendamisest saab riik avaliku ruumi arendamist teadlikult suunata või seda samm-sammult ise arendada. Sellest, kuidas ja kus me avalikku ruumi arendame, sõltuvad tegelikult ka

erainvesteeringud, arendajate valikud, inimeste elu- ja töökohtade valikud ning muud muutused, mida planeeringutega järgalt reguleerida ei saa, kuigi planeerimissüsteem justkui üritaks seda. Avalik ruum on kõige kõikehaaravam mõiste, mis suudab tähistada kogu riiki hõlmavat, ühiselt kasutatavat terviklikku võrgustikku. Selle areng peaks seisnema kõigi transpordiliikide, jalgsiliikumise, era- ja ühistranspordi ning sealhulgas isegi looduses ja merel liikumise võimaluste omavaheliste seoste järjekindlast parandamisest. Lisaks tuleb oluliseks pidada kõigi eriliste, väärtuslike, populaarsete, ilusate, sümboolselt või mingis muus mõttes oluliste kohtade rõhutamist avaliku ruumi arengus. Avalik ruum võib ulatuda ka hoonete ja ühistranspordivahendite sisse. Hoonete arhitektuurse lahenduse riigipoolse suunamise vajadus sõltub samuti sellest, kui võrd on see hoone avaliku ruumi osaks. Avaliku ruumi mõiste aitab riigil olulist ebaolulisest eristada. Kui üleriigilise planeeringu olulised teemad koondada avaliku ruumi mõiste alla, muutuks see dokument selgemaks. Miskipärast mitteamarhitektidest kolleegid avaliku ruumi mõistet aga ei armasta kohe üldse ja seepärast ei läinud läbi ka idee selle mõiste seadmisest „Eesti 2030+“ keskseks objektiks. Peame edaspidigi püüdlema selle poole, et ühiskondlik suhtumine ja õigusruum asendaks formaalse ehitusõiguse planeerimise avaliku ruumi tahtejõulise arendamisega – siis leiaks ka planeerimine oma õige koha.

◀
Eelmises üleriigilises planeeringus „Eesti 2010“ olid muuhulgas eesmärkideks seatud

maakohtades elu edendamise, peamiste teenuste kättesaadavus jne. Ometi on tänaseks suletud kümneid koole, postkontoreid, pangakontoreid, kauplusi, kaotatud bussiliine. Lihtsalt ja otse küsides – kas sellisel dokumendil on üldse mõtet, kui tegelikkuses läheb kõik vastupidi? Kui tehtud reegleid täitmisele ei pöörata?

▶ Selle teema juures tuleb esimese asjana mõelda, mida üldse saame korraldada planeeringutega ning mida muude vahenditega. Kahtlemata on Eestimaa erinevate paikade elujõu säilitamine tähtis, kuid kui võrd me saame seda planeerida? Tegelikult kerkib sama küsimus näiteks väikepoodide säilitamise kohta linna-asu- mites, kust teenused siirduvad suurtesse kaubanduskeskustesse. Traditsiooniline ehitiste või maakasutuse planeerimine neid küsimusi ei lahenda. Planeeringutega saab seada piiranguid, kuid kedagi ei saa sundida ehitama, teenust pakkuma ega ka olemasolevat teenusepakumist jätkama. Riik saab planeerida üksnes avaliku sektori teenuseid. Erasektori teenuseid saab suunata üldiselt vaid dotatsioonide kaudu. See kõik tähendab juba riigieelarve planeerimist.

Analüüsid on näidanud, et kõige tähtsamaks teenuseks ja külade ellujäämise peamiseks tagatiseks on kättesaadavas kauguses toimiv põhikool. Ilma selleta eemalduvad noored pered, küla vananeb ja sureb välja. Isegi pood ja ühistransport pole nii olulised. Vajalikud koolihooned on enamasti ammu olemas. Seega ei saa riik ehitusõiguste

planeerimisega midagi teha, küll aga hariduspoliitikaga. Üleriigiline planeering saab riigi otsustele anda küll vajaliku sisendi, kuid rakendusmehhanism väljub ruumilise planeerimise valdkonnast.

Ruumilise planeerimise abil tuleb rohkem tähelepanu pöörata hoopis asulatele, sest üheks külade elujõu tagatiseks on tugevad, kompaktsed ja omavahel hästi ühendatud väikelinnad või alevikud, kus peamised teenused kompaktselt koos toimiksid. Esmatasandikeskusest veelgi tähtsamad on suuremad sõlmpunktid kõigis riigi osades, tavaliselt on nendeks maakonnakeskused, kust kaudu selle tagamaaks olev maapiirkond ühendub teiste riigi osade ning kokkuvõttes ka muu maailmaga. „Eesti 2030+“ ning selle rakenduskava pöörab teenimatult vähe tähelepanu linnade ruumile. Kui linnad jätta üksnes omavalituse mureks, siis muutub riigiplaneerimise vajalikkus tõesti mõneti küsitavaks.

◀
Maa-asulate ja ka linnade toimimise eelduseks on hea transpordivõrgustik. Millise suuna üleriigiline planeering sel teemal võtnud on?

▶ Transpordivõrgustiku suunamist võib pidada „Eesti 2030+“ kõige tähtsamaks osaks, sest sellel tundub olevat ka mõningane mõju. Näiteks 2009. aastal tegelesime veel sellega, et parandada läänemeriikide kokkuleppe aluseks olevat kaarti, mille ühel versioonil ulatus Rail Baltic vaid kuni Riiani. See on rahvusvahelise ühenduse kõige tähtsam projekt, kuid me ei tohi selle kõrval unustada riigisiseseid ja linnasiseseid

võrgustikke. Näiteks vahepealsel ajal tekkinud võimalus 1435 mm uue euroopa-suunalise otseliini kavandamiseks tekitab mõningase ohu, et nüüd teenib selle võrra vähem tähelepanu 1520 mm Tartu-suunaline raudtee, mida pidasime riigisisese transpordi selgrooks ning mille viimine kiirusele 160 km/h ei ole üleliia raske.

Ideeliselt kujundasime „Eesti 2030+“ üheks peamiseks mõtteks inimeste valikuvõimaluste hulga suurendamise, nii et inimene saab valida elu- ja töökohta, arvestades nende punktide vahelise hea transpordiühendusega. See tõstab kokkuvõttes riigi iga piirkonna võimalusi. Erinevalt erasektori äride otsesest suunamisest, on riigil võimalik ühistransporti ja ühendusi selgelt ise arendada. Kui räägime ühenduse kiirusest, siis üleriigilise planeeringu selgeks otsuseks on rõhu asetamine raudteedele ja rongiliiklusele, mille abil saab oluliste linnade vahelise ühenduse kiirust hüppeliselt tõsta. Maanteede võrgustiku arendamisel tuleb tähelepanu suunata aga ohutusele, mitte kiirusele. Kuna soovime ühistranspordi kaudu parandada ühendusi kodude ja töökohtade vahel, ei piisa linnadevahelisest kiirrongist, vaid vaja on ka lõppjaamade ühendust jalakäijasõbraliku avaliku ruumiga ning linnasisese ühistranspordisüsteemiga. Ma näen mitmeid positiivseid märke, et riigiasutused võtavad tasahilju uusi põhimõtteid omaks. Näiteks Majandus- ja Kommunikatsiooniministeeriumi (MKM) transpordiarengu spetsialist Toomas Haidak seab ajakirjas Inseneeria 8/2012 prioriteedid järgmiselt: „Kõigepealt jalakäija, siis ühistranspordiga sõitja ja

siis autojuht*. Selline seisukohavõtt MKM poolt näitab, nagu rõhuasetused hakkaksid paika loksuma, sealt edasi on aga vaja süsteemset tööd iga üksiku projektiga.

◀
Kui praegu ka perekonnad sooviksid maal elada ja autota hakkama saada, siis see ei ole lihtsalt võimalik, kui päevas liigub heal juhul üks buss. Kas üleriigilise planeeringu põhimõtete abil on võimalik pikemas perspektiivis võrgustik selliselt toimima saada, et elu ka külates edasi kehtaks?

►
Võrreldes linnadega toob maapiirkondade integreerimine ühistranspordisüsteemi kaasa teistsuguseid küsimusi. Suurte busside liigutamine iga talukoha juurde ei ole kuigi tõhus meetod probleemide lahendamiseks. Kui linnaelu korraldamine ilma autota on asjakohase planeerimise abil tegelikult võimalik, siis maal jääb eratransport arvatavasti hädavajalikuks ka tulevikus. Maal elamine on mõneti luksus. Samas tuleb mõelda, et maapiirkondade elujõu hoidmise eesmärgi ja hea tahtmise korral saab riik selle luksuse kasutamist soodustada. Elu oleks seal veelgi loomulikum, kui vabalt liikuda saaks ka teismelised või eakad, kes ise autot ei juhi. Kui tahame, et maal ilma autota hakkama saaks, siis riigile võib olla odavamaks ja inimestele kasulikumaks lahenduseks väikeste busside kasutamine või lausa vajadusepõhine takso kohaletellimise võimalus, võrreldes suure pooltühja bussi sõidutamiselega. Julgen arvata, et paljud igapäevased autojuhid ei soovi veeta suurt osa elust

autoroolis, see on pigem sunnitud, kuid ka raiskav ja ühiskonnale koormav valik.

Maapiirkondade jaoks on põhiline tõsta võimalusi tööjõu liikumiseks ning sedakaudu elu säilimiseks regioonides. Selleks tuleb riigil Eestimaad osi omavahel paremini ühendada. Kui külade ühendamiseks tasub otsida erilahendusi, siis tavalist bussiliiklust on vaja suuremate sõlmpunktide vahele, eriti nendel liinidel, kus raudtee puudub. 2010. aasta sügisel korraldasime „Eesti 2030+“ avalikke arutelusid piirkondades. Tekkis mõte vähemalt proovida liikuda erinevate punktide vahel mööda Eestimaad ühistranspordiga. Näiteks toimusid arutelud kahel järjestikusel päeval Haapsalus ja Pärnus. Aga selgus, et nende linnade vahel liigub üks buss nädalas, mis tähendab et ühendus käis ikkagi ringiga Tallinna kaudu. Praegu liigub sellel liinil üks buss päevas, aga see on väga aeglane buss ning mõeldud pigem just külade jaoks. Sõlmpunktide vahelised kiiremad ühendused oleks väärt riigipoolset doteerimist, kuid jäänud praegu ilma igasuguse hooleta. Lisaks ühendustele peaks riik hoolitsema ka inimest teenindavate riigiasutuste paiknemise eest jalakäidavas kauguses ühistranspordi lõpp-punktide läheduses kesklinnade avalikus ruumis.

◀
Teine linnade teema on kergliiklus, eriti jalgrattateed. Kõikides valimislubadustes ja kõnedes rõhutavad kõik poliitikud kergliikluse olulisust ja vajadust korraliku võrgustiku järele. Ja ka projektides nõutakse ruumi reserveerimist. Ometi, kui läheb

ehituseks, kaob tee kusagile ära ja sõidutee on sellevõrra laiem. Vähem ükskõikselt ei suhtuta olemasolevate atuoteede õgvendamisse eesmärgiga ratastele ruumi teha. Samas on inimeste hulgas jalgratta populaarsus järjest tõusmas ja seda propageerivad ka isetekkelised sündmused (nt Tour*d*ÕÖ). Kui on nõudlust, peaks olema ka pakkumist. Millised hoovad on puudu või nõrgad, et parkimiskohti endiselt jalgrattateest olulisemaks peetakse ja kuidas saaks üleriigiline strateegia olla mõtteviisi reguleerijaks?

►
Meil on puudu riigiasutus, kes seda teemat oluliselt peaks. On maanteeamet, keskkonnaamet, muinsuskaitseamet, maa-amet, tehnilise järelevalveamet jne. Mõeldakse ehitistele, teedele, autodele, rongidele, ka loodusele, õhule, veele, aga inimesele ruumis ei mõtle keegi. Mulle vahel tundub, et kergliiklejast veelgi vähem mõeldakse kõige tavalisemale jalakäijale. Riigiasutustes ja omavalitsustes tegutsevad suured üksused autoteede ja parkimisküsimustega, kuid jalakäija huve ei kaitse keegi. Ometi on iga autojuht mõnikord jalakäija. Seepärast mõjub avaliku sektori selline tööjaotus paradoksina. Jalakäidava ja kergliikluse poolt kasutatava ruumi mugavusest, samuti selle seostumisest ühistranspordi võrgustikega, sõltub tegelikult lisaks ka kogu riigi maine, sest külaline ei tule siia autoga. Külaline tunnetab ruumi teisiti kui kohalik, kes

igapäevaselt töö ja kodu vahel autoga liikleb. Seepärast julgen arvata, et kui riik panustaks isegi suure raha sellisele uuele asutusele, kelle eesmärgiks seataks üldine jalakäidava avaliku ruumi terviklikkuse koordineerimine, siis see raha teeniks end pikas perspektiivis paljukordselt tagasi. Mõnusalt kasutatav ruum meelkitab mitte ainult turiste, vaid ka välisettevõtteid ja nende töötajaid end siia sisse seadma, mis tõenäoliselt elavdab majandust tunduvalt. Selle eesmärgi elluviimiseks ei piisa mõnest planeeringust, vaid see nõuab erinevate ehitusprojektide ja planeeringute süsteemset koordineerimist. Sellega tegelemine muide saaks olla riigiarhitekti meeskonna üks olulisemaid töid, õigemini peakski olema.

◀
Riigiarhitekti institutsioonist olen päris paljudes seltskondades kuulnud erinevaid mõtteid. Erialavälistes on pigem peale jäänud arvamus, et milleks on tarvis veel ühte, kes kõike keelab, et praegune seadusandlus on isegi liiga keeruline ja piirav ning ehitussooviga kodanik jääbki selles segaduses ekslema. Ometi räägib linnade rikutud ruum teist – pigem seda, et piiranguid oleks justkui vähe või siis ebamõistlikke. Milliste küsimuste lahendamiseks näed riigiarhitekti (meeskonda), kuidas saaks ta kaasa aidata nii linnade kui külade arukale arengule?

►
Riigiarhitekti üks peamisi ülesandeid on idee järgi nende ruumiliste otsuste koordineerimine, kus riik on ise tellija

ja investeerija. Riigiasutused, riigiettevõtted, avalik-õiguslikud asutused kokku tellivad väga palju ning nendest tellimuste koostööst sõltub riigi ruum kõige rohkem. Riik saaks paljuski olla omavalitsustele ja erasektorile eeskujuks, see mõjutaks palju. Riigiarhitekti abiga saaks ka seadusruumi praegusest lihtsamaks, üldisemaks ning bürookraatiavamaks muuta – õigusloome taga peab aga olema sügav ühiskondlik tunnetus, arusaam ruumiliste struktuuride olemusest, samuti arendajate ja tavainimeste loomulikest õigustest. Riigiarhitekti töös saab planeerimise ja ehituse valdkondi vaadata teineteist täiendava terviksüsteemina. Senine riigiasutuste vahel killustunud süsteem pole selliste väljakutsetega hakkama saamiseks olnud võimeline. Hetkeseis on ju selline, et isegi lihtsat mõistet „ehituslune pindala“ käsitletakse erinevates määrustes ja dokumentides nii vastuoluliselt, et see muudab need dokumendid poolenisti mõttetuks.

Ka negatiivsete arengute lahendus pole keelamine, vaid ennetamine. Selleks on palju võimalusi. Praegused ülereguleeritud menetlused, moraalselt aegunud planeeringud, omanike õigustatud ootused ja ametnike juurdunud kinnisideed kasvavad üha enam inimestel üle pea ning see kokku takistab tänapäevaste ruumiliste nägemuste ja avatud koostöö esiletõusmist. Riigiarhitekti institutsiooni loomine ja uue meeskonna tööle hakkamine saaks tuua kogu süsteemi palju värsket hingamist. Muudesse lahendustesse on hetkel raske uskuda.

50 ja 80 aastat tagasi ilmunud ruumist rääkivas ajakirjanduses (Horisont, Olion) räägitakse mijööväärtusest, sellesse sobivatest lahendustest, avaliku ruumi puudumisest, muretsetakse väärte prioriteetide ja visiooni puudumise üle. Täpselt nagu täna. Miks need probleemid on ajatud?

▶ Need probleemid on ajatud, sest inimese loomuses on huvituda oma elukeskkonnast ning tahta alati paremat. Avalik ruum on inimeste ühine elutuba olnud minevikus ning on seda ka tulevikus. Selle kvaliteet, struktuur ja ulatus võib aegade jooksul muutuda, olemuselt jääb avaliku ruumi muutumine alati ruumilise planeerimise keskseks teemaks. Ühiskonna väärtused ja visioonid kalduvad samuti ajas muutuma, kuid seal leidub ka midagi püsivat. Kogu XX sajandi jooksul kasvas üldiselt usk uutesse struktuuridesse, tööstusesse, autodesse, aga alates sajandi lõpust nähakse järjest rohkem väärtusi olemasoleva ruumi paindlisus ümberkujundamises. 50 aastat tagasi täitsid Eesti linnade kesklinnad ühesuguste hruštšovkadega. See oli tollase võimu poolt dikteeritud, kuid ka viimase aastakümne ehitus- ja kinnisvarafirmade mõju eelistab lihtsaid tüüpprojekte. See erinevus ajastute vahel pole suur. Kuuekümnendatel nimetati arhitekti ebatüüpilikuks inseneriks, kuid ka tänapäeva inimene näeb arhitekti tihti pigem fassaadivärvi valijana kui ruumiliste lahenduste pakkujana. Samas on ühiskond mitmetahulisem. Hruštšovkade

ajastust pärineb näiteks ka üks Eesti XX sajandi tippteoseid – oma sümboolse jõu ning ajatu väärtuse poolest peaaegu ületamatu Tallinna laululava. See on selline avaliku ruumi osa, mis on kaasa aidanud ka ühiskonna muutumisele. Ühiskonna muutused mõjutavad ruumilist arengut ja vastupidine mõju on ka olemas. See ilmselt on ajatu.

Kui teemad, millest me täna räägime, olid aktuaalsed ka 80 aastat tagasi, siis miks linnaruum paremaks ei muutunud?

▶ Püüan olla positiivsem ning mõelda nii, et üldiselt tundub meie linnade ruum ikka veidikene parem kui 20 aastat tagasi. Aga mitte nii hea, kui võinuks eeldada selle perioodi võimalusterohkuse ja vabaduse põhjal. Samuti tuleb kriitiliselt küsida, kas formaalsed menetlused, kuhu on läinud palju ametnike tööaega, on ruumi paremaks muutnud. Leppida tuleb sellega, et ühiskonnas leidub alati midagi, mida peetakse ruumi kvaliteedist tähtsamaks. See on mõneti loomulik ja ruumi loomisel tuleb sellega arvestada. Näiteks eelmise sajandi keskel olid hruštšovkade ehitamise otsused tingitud suurest sõjajärgsest odava elamispinna vajadusest. Üheksakümnendatel oli aga vaja läbi viia kiire maareform, et majandus käima lükata. Olen kuskil öelnud välja tõdemuse, et maareformi ajal planeerimine on sama lootusetu kui maavärina ajal ehitamine. Praeguseks on nüüd kinni jooksnud formaaljuriidilisse puntrasse. Praegu tuleb mõelda, kuidas

sellest vabaneda. Kui tahaksime näiteks eramaal avalikku ruumi arendada, siis selleks sobiv vahend pole mitte planeeringumenetlus, vaid omanditehing. Helsingi linn näiteks käitubki planeerimisel nagu arendaja, ostes ja müües maad – sealt on üht-teist õppida. Maareformi mõju on ruumis praegugi tunda – uute hoonete kuju ja avaliku ruumi piirid tulenevad sageli maakorraldaja joonistatud krundi-piiridest või erastamise otsustest. Mõnikord on see isegi hea, aga kui pole, siis kindlasti on mineviku otsused paratamatuseks, kust tuleb edasi mõelda. Ütleme nii, et uuel ajal pole riik veel leidnud eriti oskusi või tahet ruumi paremaks muuta. Ruumi loomiseks on valitud valed vahendid. Lihtsustatud näide – kehtivad seadused ei räägi avaliku ruumi kvaliteedist, vaid näiteks sihtotstarvete planeerimisest. Samal ajal kujunevad sihtotstarbed vabaturumajanduse reeglite kohaselt. Riik on omavalitsustele liiga palju sellist ülearust halduskoormust peale pannud, mis pole loomulike protsessidega päris kooskõlas. See raiskab energiat. Meie ametnikud on enamasti tublid, kuid nende seadusekohane töö ei pruugi olla tulemuslik. Julgen arvata, et aastakümnete pärast tuleb aeg, kus vaadeldakse praeguse aja detailplaneeringuid, milles juriidilised mängud ja formalism domineerivad võimsalt ruumi üle, tagantjärele üsna kentsaka nähtusena. See ajaperiood teenib siis kindlasti ka oma nime, näiteks „ehitusõiguse ajastu“ või midagi sellist. Igal ajastul on omad eripärad, nendest tuleb aru saada. Küllap meie praegune vestluski liigutab midagi natuke paremuse poole.

Keskkonna- psühholoogiga keskkonna- psühholoogiast

Evelin Reimandi vestlus Grete Arroga.

Keskkonnapsühholoogia – KKP. Kuidas ja mis põhjustel KKP tekkis?

KKP tekkis suuresti tänu säästva arengu ja keskkonnahoiu teemade esilekerkimisele eelmise sajandi keskpaiku. Hakati üha enam tähelepanu pöörama sellele, et oma tegemistega avaldame me keskkonnale suurt mõju. Teine suund, millega KKP algusaegadel, 1950. ja 1960. aastatel, teadlased ning hilisemad keskkonnapsühholoogid, tegelesid oli erinevad planeerimisalased küsimused. Põhiliseks neist – kuidas ehitada inimeste jaoks erinevaid keskkondi nii, et need soovitud viisil tööle hakkaksid. Nad püüdsid aru saada, mida keskkond inimestele tähendab, kuidas nad seda tajuvad, milliseid vajadusi see rahuldab ja milliseid piirab

ning mida inimesed ise mingis keskkonnas teha tahavad. Nad näitasid, et vastavalt sellele infole võib olla keskkonda lihtsam kasutajasõbralikuks teha.

Millega KKP kaasajal tegeleb? Kellele ja milleks ta välja on mõeldud ja miks temast nii vähe kuulda on?

KKP kui valdkond võiks olla Eestis rohkem teadvustatud, sest tegelikult on meil alates 1970. aastate lõpust selles vallas olnud olulisi tegijaid: Mati Heidmets, Toomas Niit, Jüri Kruusvall jt. Seoses mõiste vähese tuntusega võib naljaga pooleks täpsustada, et KKP ei ole mitte keskkonnale psühholoogilise abi osutamine, vaid uuritakse seda, kuidas keskkonnad inimesi mõjutavad ja kuidas inimene neid vastu mõjutab. Ehk

siis inimese-keskkonna suhe, milles inimene ei ole passiivne mõjutuste vastuvõtja, vaid aktiivne osapool, kes pidevalt keskkonda mõjutab ning siis omakorda nendest muutustest mõjutatud saab – selline tsirkulaarne protsess.

Põhjus, miks KKP on psühholoogia seisukohalt veidi vaeslapse rollis, on see, et ta on enamasti probleemikeskne ehk

keskendub valdkondadele, kus on vaja lahendada mingi päevakajaline mure, erinevalt nä „kõvast“ teadusest, mille eesmärk ei ole esmajoones rakendus, vaid uudse teadmise loomine. Näiteks, kui paljud psühholoogiauurijad tegelevad suuresti laboritingimustes, mis on mõistagi õigustatud, siis KKP tuleb sageli oma katseid ja vaatlusi tegema

□ Firenze südalinn lihtsate vahenditega loodud mitmekesiselt kasutatav linnaruum – puud, autod, jalgrattad, mööbel, vestlejad, vaatlejad, lõdvestujad. Foto Grete Arro

„öue“. Püütakse vaadelda, kas mingi tajuprotsessi omapära mõjutab seda, kuidas inimene ennast tunneb ja toime tuleb või eksib ta mingiteomadustega keskkonnas kergemini ära. Uuritakse inimeste ootusi, hirme ja ambitsioone, mis on kindla keskkonnaga seotud. Seni, kuni KKP teab oma metodoloogia ja uurimisküsimuse poolseid piiranguid ega kaldu oma tulemusi üleüldistama, võiks see valdkond niimõndagi kasulikku öelda, just nimelt mingite konkreetsete ruumilahenduste kontekstis.

Nii et tegelikult on see ikkagi rohkem suunatud inimesele kui keskkonnale?

Jah, kindlasti on keskmise inimese heaolu teema ja mõistagi keskkonda säästev mõtteviis ning käitumine on ju samuti inimese heaolu küsimused. Keskkond saaks ilma inimkonnata suurepäraselt hakkama, vastupidi aga mitte. Teisisõnu, keskkond muutub „keskkonnaks“ alles siis, kui inimene on pildis. Tegelikult ei püüagi KKP eriti keskkonda defineerida, definitsioonid ütlevad enamasti, et see on „nii ehitatud kui looduskeskkond“. Võiks ju ka mõelda sellele, millist osa keskkonnast me üldse tajume, sest on asju, mida meie sensoorne aparaat ei erista, kasvõi wifi või radioaktiivne kiirgus. Kas keskkond on siis see, mida me tajume, või ka see, mida me näiteks kardame, et keskkonnas võib olla? Näiteid on mitmeid: hirm kõrgepingeliini või steriliseerimistehase naabruse ees või vangla, mille rajamine lööb kinnisvarahinnad alla. Oht pole võib-olla inimesele väga selge, see ei ole füüsiliselt tajutav,

aga hirm on vägagi reaalne. Kas see on ka keskkond? Tajuja jaoks kindlasti.

KKP võtab siis ka hariva positsiooni, tahab olla maailmaparandaja?

Jaa, eks kogu teadus püüab ju seda. Nagu ma ütlesin, on ta probleemikeskne ehk tahab lahendada konkreetseid muresid. Näiteks USA ülikoolilinnakutes on tehtud katseid, kus prügi maha viskamise vähendamiseks paigaldati prügikastid, mis kasti kasutajat viisakalt tänasid. Ja see tõepoolest vähendas sodi maha loopimist. Natuke jabur ja naljakas, aga ilmselt iseloomustab otsingulisust ja konkreetsele lahendusele suunatust. Teisalt on ka leitud, et koolides, kus on loodusainete osa suurem ja kus kasutatakse loodusainete õpetamisel praktilisi ülesandeid, saavad lapsed aru, kuidas keskkond toimib ja klassiruumist väljudes näevad nad, et need protsessid kulgevad päriselt elus edasi. Selliste õppemeetodite ning kõrgema keskkonnateadlikkuse ning säästlikumate hoiakute vahel on seoseid leitud.

Kas ruum võib ka psüühiliselt haige olla?

Me ei saa ruumile omistada psüühikat, aga loomulikult on inimesele pahasti mõjuv ruum oluline teema. Põnevaid näiteid on palju. USA ülikoolilinnakud on olnud paljude KKP-uuringute tallermaa, üheks suureks küsimuseks see, kuidas majutada odavalt palju noori inimesi, ilma, et nad seal peast segi läheks. Sel teel on mitmeid eksi- ja õigeid teid

leiutatud. Näiteks püütud mõista, kuidas kujundada ühiselamu nii, et seal ei tekiks liigset üksindutunnet, samal ajal mitte ka sunnitud sotsiaalset stimuleerimist. Huvitaval kombel langesid soovimatute sotsiaalsete kontaktide rohkuse puhul üliõpilaste seas mitmed psüühilise heaolu näitajad: enesekindlus, argumenteerimisvõime, esinemisjulgus, samas suurenes üksindustunne. Ruumi oskusliku planeerimise abil saab aga selliseid otseseid mõjusid heaolule ja käitumisele vähendada, kusjuures samal ajal mitte järele andes pragmaatilise seisukohast, nagu kasutadaolev ruum või raha. Näide muutub kohe arusaadavamaks, kui meenutada tuttavat olukorda sunnitud sotsiaalsetest kontaktidest – ülerahvastatud ühistranspordist – me tunneme, et inimesed on meile liiga lähedal ja sageli eelistame seda keskkonda seetõttu vältida.

Heaks näiteks on ka Pruiit-Igoe elamuehitusprojekt St. Louis'is 1950. aastatel (valmis 1956, lammutati 1970. aastate keskel). Linnal oli vaja lahendada korteripuuduse probleem ning linnapea, olles käinud New Yorgis, tegi ettepaneku rajada kõrged korrusmajad, hoolimata sellest, et arhitekt Yamasaki selgitas, et St. Louisi puhul on tegemist hoopis teistsuguse sotsiaalse keskkonnaga kui Manhattan – selle madalamast sotsiaal-majanduslikust kihist paljulapselised elanikud ei sobi anonüümsetesse korrusmajadesse. Üsna pea pärast majade valmimist oli piirkond muutunud pooltühjaks, ohtlikuks ja kriminoogeenseks getoks. See näitas selgesti, et kui me jätame sotsiaalse ja psüüholoogilise tähenduse planeerimisel arvestamata,

loome keskkonna, kus tekivad probleemid. Kriminogeensuse ja ohtlikkuse tõttu tekitame põhjendamatuid kannatusi ning pragmaatilise aspektist kulutame lihtsalt kole palju raha.

Samas positiivseks näiteks on Hollandist pärit linnaplaneerimisalane mõtlemine, mida peegeldab mõiste *woonerf*: residentaalne ruum. *Woonerf* väärtustab eelkõige jalakäijat ja moodustub harilikult sisekvartalitest või tänavatest, kus kehtivad kindlad reeglid ning planeerimisalased põhimõtted. Esi- teks toimub kogu liikumine samal tasandil ja jalakäija kiirusel, kõnniteid pole, tänavad on hästi käänulised ja haljastatud ning parkida tohib ainult ettenähtud kohtades. Lapsed tohivad küll kõikjal mängida, ent ei tohi liiklejad takistada. Mõnes mõttes on see vana hea külatänavaga taasloomine. Lisaks vähendavad need meetmed müra ja heitgaase ning muudavad elukeskkonna kasutajate arvates palju turvalisemaks. Nii näitavad uuringud, et lapsevanemad julgevad oma lastel järelevalveta mängida palju suurematel aladel. Samuti on kogukonnatunne tugevam. Mind huvitab, kas tänased uusrajoonide arendajad *woonerf*-lahendusi pakuvad või tellijad neid küsivad?

Kuidas saab ruumipsüüholoog planeerimistegevuses kaasa aidata?

Eesti kontekstis on minu arvates praegu reaalselt koostööd KKP ja ruumi loovate spetsialistide vahel vähe. KKP-d on „kapis“. Heaks alustuseks oleks see, kui nad kapist välja tuleksid ja „lendsalga“ kokku paneksid. Uurijate tiim võiks

□ Бишкеки сүдәлиһн тәис пинкһи мәнгивәид һоһри. Фото Grete Arro

pakkuda oma teadmisi või uuringuid näiteks omavalitsustele või arhitektidele, andmaks teada, et on olemas selline seltskond, kellelt saab ruumi kasutaja perspektiivi silmas pidades planeerimisse puutuvaid küsimusi küsida. Võib ka olla, et planeerija ei oska otsida või leida uuringuid, mis just tema planeerimisalasele probleemile lahenduse annaksid. Sellist spetsiifilist kompetentsi saaks KKP pakkuda. Kui planeerija mõtleb ehk sageli ruumikeskselt, siis KKP eelkõige inimesekeskselt. Mõnevõrra saaks ta olla ka vahendaja või neutraalse vahelüli rollis, mis aitaks eri osapooltel üksteist mõista. Oletame, et teemaks on mingi planeering, mille kohta on vastukäivaid arvamusi. KKP saaks siinkohal olla sõltumatu osaleja, kes osutab uurimistulemustele, mis võiksid otsustamisel olla arvesse võetud. Fakt on, et planeerimisel ongi alati palju eri huviseid laual ja tegelikult on kõigil (vähemalt natuke) õigus. Hea planeering võtab arvesse kõiki potentsiaalseid kasutajaid. Seda on raske teha, kui inimeste käest ei küsita. Samuti saaks olla KKP see osapool, kes kogub kasutajajärgse hinnangu – kas tehti õigesti, mida saaks paremini teha, mida ei osatud ette näha jne. Planeerijad saaksid ka ise konkreetsete küsimustega KKP poole pöörduda ning KKP-d otsiksid viisi, kuidas küsimustele vastata – inimeste käest küsimisest vaatlustehnikateni, simulatsioonideni, välieksperimentideni.

◀ **Totalitaarsed režiimid tulevad esile oma väga jõuliste ja inimest allutavate ning kontrollivate ruumidega. Kas valitsejatel**

olid/on oma KKP-d, kes neid linnaruumi ehitamisel nõustasid?

▶ Läbi aegade on totalitaarrežiimid sõnumi edastamise nimel kasutatud ka linnaplaneerimises hiiglaslikke ressursse. Olen üsna kindel, et sugugi mitte juhuslikult. Üleelusuuruses hoonete ja planeeringute mõju selles viibijale on üsna selge. Ühelt poolt kinnistab see režiimi kõikvõimsuse kuvandit, teiselt poolt annab märku, et üksikindiviid ja tema arvamus ei mängi selles ruumis eriti olulist, kui üldse mingit rolli. Ilmselt on täna raske ette kujutada, mis tunne oli inimestel 1930. aastatel Nürnbergi-lähedasel Zeppelinfeld'il seista. Ilmselt pisut teistsugune tunne, kui näiteks sama linna käänuliste tänavatega keskaegses vanalinnas. Igasugused riigijuhid, kurjad või mitte, on aegade algusest peale aru saanud, et ruumiga saab väga hästi inimesi manipuleerida kui tekitada teatud meeleolu ja suunata-piirata käitumist. Aga neid mõjusid ei ole teadlased kuigi pikka aega täpselt uurinud. Siiski, hiljutisest ajast on hea KKP uurimuse näide meil endal – Mati Heidmetsa ja Kadi Liiki „Mustamäe arenduspiirkonna elanike hoiakud ja valmisolek osalemiseks piirkonna ümberhoonestamisel”.

Praegugi planeeritakse demokraatlikes ühiskondades keskkonda nn „metasandi“ reeglite järgi: kunstnik tahab teha visuaalset/esteetilist *statement*'i, poliitikalijate heaolu tõstmise abil hääli koguda, arendaja aga jällegi raha teenida. Kusjuures ma arvan, et nende kõigi ambitsioonid, nii esteetilised, poliitilised kui majanduslikud, on õigustatud. Seda aga

loomulikult teatud piirini, mis ütleb, mis-sugune keskkond inimeste vajadusi rahuldab, muud ambitsioonid peaksid parima kasutuskõlblikkusega vastavuses olema.

◀ **Ruomitaju on seotud kultuurilise kontekstiga, nagu keel, nt eskimotel on kümneid sõnu lume kohta. Oskad sa tuua näited, kuidas mingite rahvaste ruumi tajumine on erinev? Kas selline asi on olemas?**

▶ Ruumi tajumine meelte mõttes on ilmselt üsna universaalne, küll aga tekivad erinevused saadud info tõlgendamisel. Eri piirkondades lihtsalt ei taju inimesed sarnaseid, vaid väga erinevaid keskondi. Meenub Müller-Lyeri illusioon, mille alusel vahel siiski on arvatud (aga ka seda arvamust ümber lükatud), et väga erinevad keskkonnad võivad luua erinevusi tajupildis, s.t. võimalik, et inimesed on harjunud eri keskkondades eri tüüpi informatsioonile keskendumata.¹

Erinev keskkonnakogemus on tingitud paljudest asjaoludest, nagu kliima – pigem väljas elamine vs siseruumides viibimine. Oluline mõjutaja on ka näiteks religioon – muslimite sotsiaalne elu toimub enam kodus, mistõttu tänavaruum võib seetõttu olla anonüümsem, samas kui kodu ja koolid on rikkalikumalt dekoreeritud. Samuti tõlgendatakse sama ruumi erinevalt ühe kultuuri piires. Nii „näeb“ sõdur õppimise tulemusena metsas teisi asju kui ornitoloog või vandersell. On ka leitud, et arhitektid tajuvad ruume pisut

teisisi, kui tavainimesed. Selge on, et ühes keskkonnas toimivat mudelit ei saa teise otse üle kanda, kuna loodustingimused ja kultuur on erinevad. Samas on hea näide 1960. aastatel rajatud Shay Gap'i nimeline kaevanduslinnak Austraalia kõrbes. Tegu on äärmuslikult kuuma temperatuuriga piirkonnaga, kuhu arhitekt elukeskkonda rajades kandis üle aastasadu vana kõrbelinna mudeli. Majad olid paigutatud küngaste vahele nii, et need tekitasid maksimaalselt varje majadevahelistele tänavatele, samas ei olnud lähestikku seintes aknaid, mis toetas privaatsust. Autod viidi laste turvalisuse huvides linnakesest välja, samas olid kõik teenused jalutuskäigu kaugusel, mis tõstis kogukonnatunnet. Lõppkokkuvõttes saavutati keskkond, mis looduslike tingimuste mõttes võiks olla talumatumaid maailmas, aga inimesed olid seal elades väga rahul. Kahjuks pole linnak säilinud, kuna rauamaagi lõppedes lammutati ka hoonestus. Samas viitab Shay Gap, et arukal viisil varasemaid kogemusi üle kandes saab toimivaid lahendusi luua. See oli nüüd näide väga „jäigalt“ disainitud linnaruumist, mis ometigi toimis, sageli on aga töötav mudel vastupidine. Hea linnaruum on sageli see, mis on kasutamise käigus muudetav ja modifitseeritav, kasvõi pingid võiksid olla vastavalt päikeseasendile liigutatavad, sekkumise võimalus on väga oluline. Need kaks vastandlikku näidet juba avavad, kui keeruka ja põneva teemaga on KKP näol tegemist.

Grete Arro on Tallinna Ülikooli psühholoogia instituudi teadur, viib TTÜ Tartu kolledžis läbi loenguseeriat „Keskkonnapsühholoogia”.

¹ http://www.michaelbach.de/ot/sze_muelue/index.html